

ЈОВИЦА АЋИН

САЖЕТИ ЛЕТОПИС УМИРАЊА
(I део)

Постоје свеске које под рукама маме и којима је тешко одолети, јер је папир у њима мек и гладак и зове вас да макар једно словце испишете у њима. Хемијска оловка по том папиру напросто клизи. Могла би и сама да пише. Чак и не исписује него црта слова. Од те врсте је била свеска коју сам купио у Жиберовој књижари на париском Булевару Сен Мишел. Не лажимо, такву не можете наћи у Београду. Кад смо путовали у Марсеј, већ у возу држао сам је све време на коленима, премишљајући се шта бих у њој могао да запишем. Нисам налазио ништа вредно у глави ни у крајолику што би требало записати.

А онда се догодио сусрет који ми је даровао праве речи, истина туђе, као рођене за моју свеску. Целу сам је исписао. Вративши се кући, две или три године ми је била на столу и кад год бих бацио поглед на њу, срце би ми залупало и било ми је топло око њега. Напоследку је свеска нашла место на полици, међу књигама моје пробране и невелике библиотеке. Селећи се из стана у стан, књиге су остајале у картонским кутијама. На крају сам утврдио да ми једна кутија недостаје. У њој су биле књиге које сам добијао на поклон, а међу њима и моја свеска. Нестала кутија. Украдена? Изгубљена у селидби? Како год било, осећао сам истинску жалост због тога. Нарочито због свеске.

Онда ми се, ево двадесетак година касније, догодило нешто после чега сам мислио да није у свету баш све тако изгубљено да не може да буде пронађено. На пијаци, на њеном бувљачком делу, недавно сам налетео на тезгу на којој су продаване старе књиге. Претурајући по њима, наишао сам на две књиге које су биле моје. Некад су биле у оној несталој кутији. Књиге су несумњиво биле

моје. У њима је било моје име. Питао сам продавца има ли још тих књига. Да, располагао је неким својим подрумом, у оближњој улици, у којем је држао своју „робу”. Позвао ме је да сутрадан изјутра дођем до његовог подрума. Помислио сам: можда ће у њему бити још мојих књига. Нисам хтео превише у то да верујем. Бојао сам се разочарања. Отишао сам. Скувао ми је кафу на решоу. Прегледавао сам, пажљиво, стогове књига и дењкове часописа који су се налазили у том влажном бувљачком складишту. Ниједне моје ту није било. Али, искрснула је моја свеска! Дах ми је застао. Црвена свеска, са именом књижара на корици. Пошто сам претходног дана купио од човека две своје сопствене књиге и наговестио му да на мене може да рачуна као на сталну муштерију, своју свеску сам добио бесплатно.

Тај случај је био, закључио сам, упозорење да више не смем да оклевам у погледу онога што је у свесци давно било исписано. Дописао сам кратак увод, и још нека објашњења (о својој ондашњој пријатељици), а затим напосто преписао, уз мање правописне исправке, већи део онога што је било забележено у свесци.

Овако је почело: био сам срећан да половином седамдесетих година прошлог века у Марсеју упознам нашег човека, давно одрођеног, али ипак нашег. Једног мајског касног поподнева док сам с пријатељицом седео у једном од тамошњих уличних кафеа, недалеко од Катедрале, изнад главе нам се заори старачки глас: Одакле сте? Старац је с прозора изнад нас разабрао да говоримо српски. Ионако често говорим неугодно прегласно. Рекао је да ће да сиђе. Звао се Миљан Клисура, па сам у први мах погрешно закључио да мора бити пореклом из Херцеговине. Тако је почело наше познанство, пре свега прожето бујицама његових речи. Виђали смо се из дана у дан, током три седмице. Као да му је био потребан неко баш из старог краја коме ће да се поверава. Многе приче из његовог живота сам тада записао, преводећи их тачнијим речима зато што је он многе од њих позаборављао и често је уметао француске, па и низао целе реченице на француском. Бележио сам и док је говорио, а потом обноћ још дописивао, према сећању, кад бих се вратио у свој хотел. Зато је и говор овде понекад директан, понекад индиректан, те не одбијам и да је повремено неуредан. А ово је једна од тих прича, најдужа, најдалекосежнија, мени по много чему блиска, до које је и приповедачу била веома стало, а могла би бити донекле корисна, претпостављам, и другима. Њен наслов потиче од мене.

И још једна напомена. Кад су наши сусрети учестали и кад се Клисурина прича о осећању кривице била размахнула, пријатељица ми је поставила ултиматум. Њој је било доста мука и смрти

којима су одисале речи што их је Клисуре изговарао истрајно и у тону као да се опрашта, а изгледа да се заиста и опраштао, па је рекла да то више не може да подноси. Најпре ме је замолила да одемо. Довољно дуго смо били у Марсеју. Да се вратимо у Париз, откуда смо возом дошли тек пре неколико дана.

Не, рекао сам, нема смисла оставити Клисуре на цедилу, јер је Клисуре давао знаке да је њему више стало да исприча своје него нама да то чујемо. Била је то такоређи његова тестаментарна прича. Заправо, морам да признам да је мени некако било веома стало да то чујем. Ђенђики баш и није. Желела је да побегне од тога. Разумео сам је. Била је млада. Живот пред њом. Кад сам одбио да одемо, рекла је да изаберам или Клисурину причу или наше пријатељство, које је тек било запечаћено у постељи.

Покушао сам Ђенђику да уверим да није у реду да тако види ствари. Она не мора да се виђа с Клисуром. Нека шета улицама док сам ја с њим.

Али ти ћеш слушати његово причање, приметила је основано, а она ће одвијање приче непрестано осећати у мени кад смо заједно. Не, рекла је, неопозиво, или она или прича. Мислио сам да ће се Ђенђи ипак сабрати, јер напослетку то је само прича, без обзира што је из живота. Истовремено ми је било јасно да ако ја не чујем ту причу, Клисуре нема коме да је исприча, па ће она бити заувек изгубљена. Изгубљене приче осиромашују свет. Ђенђи је то видела друкчије: или пријатељство или смрт. На крају сам био принуђен да изаберам друго, Клисурину причу о смрти. Ђенђи је отишла. Никад се више нисмо ни чули ни видели. Удала се. Родила сина. Убила се кад је напунила шездесет година. То сам сазнао од заједничких познаника из мог завичаја, одакле је и Ђенђи била и где је живела, радила као дизајнер у фабрици шешира или чарапа, не знам тачно. А зашто је прогутала отров, ни то не знам. Можда се опет бојала неке приче из живота, а није могла да је одбије? Можда је та прича била управо из њеног живота?

Клисурина прича није из нашег живота, али то нико ни за једну причу не би смео да тврди као да је непобитна истина. Приче умеју да се спрежу с другим причама и стварају све већу мрежу у коју ће напослетку бити уловљен свеколики свет.

*

Кад сам га последњи пут виђао, био је већ мртав, прича Клисуре. Да је мртав, видео сам то у његовим очима. Кратковиди поглед му се гасио иза наочара, лице било туробно, и све у свему био је, како се у мом крају кад сам био дете говорило, наскроз покуњен.

Венијамин је заправо умирао, и то умирање је почињало дубоко у њему. Не знам да ли свако уме да види смрт у нечијим очима, али ја сам то научио док сам се, још као четрнаестогодишњак, повлачио са оцем преко планина, у јеку циче зиме, све тамо до оног мора. Не волим тога ни да се сећам. Смрт сам видео и у очевим очима.

Отац ми је сахрањен у том далеком мору. Зато често одлазим на Крф, тамо где је на обали острвцета Видо спуштен у воду. Сад је тамо подигнут и маузолеј, где је међу плочицама и једна са именом мога оца. Није заборављен. Али једино је мени од живих у срцу.

Прећутао сам том црном и милком свату, кога ми је случај наменио да први пут сретнем деценију или више пре нашег тронедељног дружења, шта сам видео у његовим очима. Неколико дана касније, тог септембра, ипак сам му рекао да ако нешто не учини са собом, не треба ничему да се нада. Па и не нада се, одвратио је. Нада му је већ одузета. А да нешто учини, боји се, може само још једну једину ствар. Ипак, његова ученост му није допуштала да се сасвим преда, премда га је и она, да кажемо, водила у ништину.

Његово изгнанство је, рекао ми је, трајало седам година, и то по свакојаким крајевима овог континента. Можда би требало да нацрта мапу својих путева, а та мапа представљала би његову изгнаничку биографију. Углавном је боравио овде, у Француској, у Паризу. У тих двадесетак дана колико смо се последњи пут виђали, зближио сам се с њим више него ма с ким другим. По њему ћу назвати и свог сина рођеног управо оне исте године нашег муњевитог упознавања у париском хотелу, кад му је био довољан минут па да ми открије од какве је материје његова душа.

Као да смо били створени један за другог, јер је иначе несхватљиво да се за тако кратко време нашег дружења уопште може родити такво зближавање као што је било наше. Али он и ја и смо били два света. Једино што сам, после дружења с њим, могао да учиним у знак пријатељства које сам био све јаче гајио према њему било је да сазнам што више о томе како је умро, да ли га је неко убио, или како је текло његово умирање. Али било је у мојој вољи да сазнам и понечег што нисам желео себи да признам. А у тој ствари која ме боли можда се сад налази и моја жеља да то испричам. Као да се исповедам.

Али ко сам ја да бих уопште могао да реконструишем његову смрт? Нико и ништа. Али ствар није у знању и занату него у пријатељству и дугу.

Мој отац је, с тридесет шест година, био трећепозивац. Налазио се негде код Смедерева. А онда су Аустријанци, крајем октобра,

о Митрову дне, нагрнули преко Дунава. Било их је трипут више него нас, причао је отац, и били су наоружани пушкама брзомет-кама и с бајонетима. Пренели су и топове преко реке. Причао ми је како се борио. Борио се кундаком. Нико им није дошао у помоћ осим неких пет стотина недоучених младића који су дотрчали, дословно дотрчали, из тридесетак километара удаљене Петке где су имали војну обуку. Под опремом, трчали су пет часова. И онда су стари и млади успели да се одупру вишеструко јачој сили. Потукли смо, причао је, те плавце. Аустријанци су били у плавкастим униформама. И док се тамо, на другој страни Србије, код Колубаре, одвијала битка, отац се вратио кући по мене и повео ме пут Крагујевца и даље.

Ко сам? Некад дечак који је на брдском коњићу што га је отац купио за суво злато, за дукат, у Црној Гори, негде код Плава, пре-јахао уске планинске стазе, умотан у сукнене крпе, у овчијем гуњу, док се поред мене, пешачећи, отац у грозници држао за узде, дечак без икога свога и кога је из Гувије, где сам био с болесним оцем док га смрт није однела, француски брод под војним заповедништвом превезао овамо, у Марсеј. Никад више нисам отишао у Србију, у Деспотовац, јер тамо, како ми је отац рекао док смо се пробијали кроз сметове, никог од својих нисмо оставили за собом и зато је најбоље да престанемо да о напуштеном крају мислимо као о свом завичају. Завичај ће нам бити тамо докле будемо доспели. Њему море између Вида и Крфа. Мени овде. Мајке се и не сећам. Умрла је на порођају. Било је она или ја. Мајка је изабрала. Отац ме је подигао.

Спасао нас је младић, који је говорио српски, неки стари српски језик, али који је било тешко разумети и подједнако тешко не разумети. Он је дошао из једног од села из галипољске области. Заборавио сам име тог места. Можда Бајрам или тако нешто, на северној обали Дарданела. Кад год је спомињао тај крај, говорио је „моја стара земља”. Али рекао је да је Сремац из давнине, а то сам запамтио, јер је и мој деда по мајци био Сремац. Звао се Марко, или Маркос, пошто га је, како је рекао, у родном месту крстио грчки свештеник. Турци тамо нису допуштали српску цркву. Причао нам је да је дошао пешке и до Метохије, преко Грчке, избегавајући Бугарску, требало му је три месеца ходања. Побегло је. У његово село су дошли неки Јермени. Избегли су из Цариграда. Рекли су да су Турци почели све хришћане, најпре оне нарочито учене, да стерују у казамате и да им одузимају имовину, па су они побегли. Најпре ће у Грчку, а онда даље, морем, до Кубе, или Америке, или Аргентине. Пре тога се Марко борио против Турака, придруживши се, почетком

маја, аустралијском батаљону, где су се сви међусобно познавали, јер су били из истог краја, а он једини Србин. Убрзо је схватио да команда савезничких снага нема појма шта ради и да ће напослетку то бити изгубљена битка. Било је то срљање у смрт. Четири стотине година су његови преживели усред Турске, сачували језик и веру, па сад да страда ни због чега. Схватио је да му Турци неће опростити или ће засигурно погинути на Галипољу, па је кренуо у Србију, на своје исконско огњиште, с којег су његове претке Турци четири века раније одвели у Галипоље. За собом је оставио мајку и две сестре, али се боји да оне више нису живе. Кренуо је без ичега. Најпре је ишао у друштву неког младића Јерменина, али су се раздвојили. Јерменин је отишао према Солуну. Марко је имао само иконицу Свете Петке из старог краја. Светица од Галипоља. Мајка и сестре су кад је полазио за њим просуле воде из лонца да му пут тече као та вода. Новембра је, најзад, наишао на српске одреде који су већ одлазили у Албанију. Пошао је с њима. Шта би и куд би иначе? У Срему су већ били Аустријанци и Немци. Можда и у Београду. Прогонили су војску која се повлачила. Вероватно нико у целој српској војсци није толико препешачио као он. Од краја августа до јануара. Некако се обрео баш у нашој групи. Често ме је носио на грбаче. Кад ми је отац био изнемогао, водио је коњића којег сам јахао, а који је бивао још изнемоглији него мој отац. На крају, тај коњић није ни доспео до обале. После једне међаве, појели су га подједнако људи и стрвинари.

Негде у планинама наишли смо на место којег није било. Било је празно. Кад сам се нагнуо над њим, нисам могао ништа да видим. Само нешто као магла. То је амбис, рекао ми је отац. Марко је климао главом. Амбис је нешто дубоко и празно, је ли тако? – питао сам. Нико ми није одговорио. Наставили смо да се крећемо лагано, а понеки камен био се откотрљао и у тај амбис. На крају сам опет запитао: А да ли је тај амбис довољно дубок? Можда чак и нема дна, одвратио ми је Марко. Као да није схватио шта сам питао. Чак и ако нема дна, да ли је довољно дубок, поновио сам, да може да прогута цео свет, све нас, све куда смо прошли, од Србије доведе, и донде докле будемо стигли, па и твоје Галипоље, напросто све што постоји и што је пуно тако да нестане у празнини? Опет ми нико није одговорио. Отац је рекао: амбис је амбис.

Марко је остао на Крфу. Знао је грчки језик. И турски. Рекао је да ће да иде, са осталима, да се бори код Солуна. А ако победимо, населиће се негде у Старој Србији. Ако не победимо, а он још буде жив, и он ће отићи у Јужну Америку.

Марко је, док смо ишли Албанијом, нашао јаре. Било је чудо да га нађе, али открио га је самог како кмечи усред вејавице. Мора да га је пастир загубио док је спуштао стадо у долину да презими. Волео сам тог јарчића. Скупљао сам му последње лишће и млађу кору са стабала. У почетку је одбијао да једе. Хтео је ваљда да сиса. Јогуни се као ти, рекао ми је Марко. И назвао га је по мени Миљко, јер тако ме је звао. Кад је требало да нас француски брод превезе на острво, капетан није дозволио да се и Миљко укрца. Никакве животиње на броду, заповедили су Французи. Марко се досетио како да јарчића сакрије и прокријумчари. Нашао је овећу кутију у коју је сместио Миљка везане њушке, а на кутији, пошто се распитао код неког ко је знао језик, на француском написао *Дипломајтски архив*. Миљко је тако архивиран све док се нисмо искрцали. Касније га је Марко продао неком од острвљана. Жалио је због тога, жалио сам и ја, али новац је био неопходан за очеве лекове, а који на крају нису ни помогли.

Марко ми је, веома добро памтим, на острву увек из Српских новина издвајао Забавник, а ја га читао и читао. Сушио ми је сузе. Добро је смејати се у невољи, говорио ми је Марко.

После две године у Марсеју умео сам лепо да разумем и чак говорим француски, па сам се одважио и отпутовао у Париз да тамо, на Сорбони, слушаам предавања Станоја Станојевића о Србији, и о Византији и Србима. Нисам, ипак, могао да се снађем у Паризу и тамо упишем у школу. Вратио сам се овамо. Волим Марсеј. А ту је и ово велико море – и Клисура махну руком пут мора – које ме повезује са оцем. И ја хоћу да у њему будем сахрањен. Тамо, иза Ифа, и погледа на оближње острвце на којем је наводно тамоновао гроф Монте Кристо. Тамо или уз оца.

Али нећу о себи. Хоћу о Венијамину, јер тако сам за себе преудесио његово име за које је рекао да је Бенжамен. Хоћу о њему; то му дугујем.

Пре него што сам овде изучио електричарски занат, радио сам у радњи за прављење сапуна, затим у мртвачници, а потом сам, као већ свршени електричар, возио прве трамваје, углавном на линији од Канебјере преко Старе луке до Каталонске плаже, најпре коњске, а онда електричне. У трамвају сам, рекох, тек поближе упознао свог пријатеља, Венијамина. Био је септембар. Ја сам управљао трамвајем, а он би ми, нагнут према мени, покатакд упутио понеку реченицу. Касније сам седео с њим у кафеу. И позвао сам га, с његовом пријатељицом, на вечеру код своје куће. Тек сам се оженио. Први пут смо се ипак срели нешто раније те године, 1926. У пролеће, у Паризу. У хотелу *Миди*. А како је то било, сад ћу да кажем.

Концем марта 1926. године био сам поново у Паризу, последњи пут. Неколико дана. Био сам позван на неку прославу избеглица Великог рата. Ноћивао сам у хотелу који сам изабрао због назива. *Миди*. Тако зовемо овај јужни део Француске. А то је био мој нови завичај. Хотел није био скуп. Али сам се био прерачунао и кад је требало, на одласку, да га исплатим, нисам имао довољно. Онда ми је великодушно помогао мушкарац десетак година старији од мене. Носио је цвикере. И говорио је француски с неким тврђим нагласком. Био је заправо из Берлина. Био је то мој први сусрет с Венијамином. Дао сам му своју адресу и замолио га за његову да бих могао да му вратим позајмицу. Одбио је. Ако буде долазио у Марсеј, онда ћу му вратити дуг. И заиста, већ исте године је с пријатељицом, Јулком, у септембру, дошао у Марсеј. Написао ми је кратко писмо пре него што је дошао. Ја сам им обезбедио хотелски смештај. Нисам жалио да им од своје уштеђевине платим три ноћења. Венијамин ми је рекао да му је јула умро отац и да је био у Берлину. Сећам се да је све време држао неку књигу. *Трисјирам Шенди*. То је немачки превод, рекао је. Подстакао ме је да и сам почнем да читам. Моје прве књиге су биле *Мускејтари* и *Гроф Монџе* *Кристио* Александра Диме.

С Јулком је потом отишао у Екс, Авињон и Арл. Као да је у њу био заљубљен. А жена му се зове Дора, рече ми. Син – Стефан, имао је осам година.

Био сам забезекнут кад је Бени, како сам почео да га зовем скраћено од Венијамин, ушао у мој трамвај. Био је то крај маја или почетак јуна 1927. Нисам га очекивао. Ни он није знао да ће свраћати у Марсеј. Само је у пролазу. Дошао је из Антиба. Почетком године је био нека два месеца у Москви. А априла је био у Паризу, где се, рече, видео са старим пријатељем који живи у Тел Авиву и бави се мистицизмом. Маја је отишао у Сан Ремо, где његова бивша жена Дора има неку кућу и био с њом и својим сином Стефаном. Знао сам одраније из његовог причања да је луд за коцкањем. И стално је губио. Овај пут је најзад добио. У Монте Карлу. Захваљујући том новцу, провео је недељу дана на Корзици. Чак је могао и да плати авионски превоз од Корзике до Антиба. Тако се, рече, коначно и непосредно упознао с најновијим средством транспорта. Упознао је и пилота. То га је очарало, јер се пилот звао Емил Агостини и био је млађи брат Алфреда Агостинија.

Не можеш да замислиш ко је, у ствари, тај Алфредо, брат мог недавног пилота, рекао ми је кад смо сели, у време моје радне паузе, у бистро код Каталонске плаже.

Не могу, насмејао сам се.

Али чуо си за Марсела Пруста.

Сви у Француској знају за тог Пруста, па и ја, насмејао сам се опет. Чак се спомиње и у моме трамвају. Као да возим папагаје који брбљају: Пруст, Пруст, Марсел Пруст. Писац, зар не?

И то још какав писац!

Писао је нешто о времену!?

Браво, Миљане! С тобом је тешко разговарати кад ти већ све знаш.

Нисам баш неки зналац, али ме ти подстичеш, рекао сам. Нисам се стидео да то кажем.

Свеједно, али ево ти укратко. Алфредо је био таксиста и возикао је Пруста по Нормандији, од катедрале до катедрале. Веома су се спријатељили. Могло би се рећи да се Пруст и заљубио у тог Агостинија, иначе родом баш из Антиба, па кад је овај изгубио посао таксирања, узео га је за свог секретара. И тако је то ишло, али се испоставило да Агостини баш и не узвраћа Прустову љубав. Напустио је свог послодавца, а овај му је ипак, до ушију заљубљен у њега, купио на поклон авион. Агостини је научио да лети. Подстакао је и свог брата да научи да лети. Али онда... Алфредо се, приликом свог другог, самосталног летења на авиону, Прустовом дару, суновратио у море недалеко од свог родног места. Емил ми је чак, док смо летели, показао и место где се Алфредов авион срушио и брат му изгубио живот.

Истог дана, увече, Бени је отпутовао у Париз, чија атмосфера му годи, јер тамо је Народна библиотека из које такорећи не избива, тамо су кафеи где се виђа с људима, док се у Берлину стално осећа некако изолован. Погледао сам га и помислио да он непрестано путује тражећи место које ће га ослобађати. Можда ће у августу скочити и до Орлеана, Блоа и Тура, посетити замкове на Лоари, додао је док смо се растајали. Не сумњам у то, одвратио сам му. Онда смо се загрлили. Одшетао је. Он је истински шетач. Волео сам да га гледам док хода. Тај ход је имао ритам. Пошто је спомињао и да планира да, с неким пријатељима, проба хашиш, али контролисано, његов ход ми је сад изгледао као ход благо опијеног човека, али који иде не кривудајући. Претходне године, кад је овде био с Јулком, рекао сам му да му је корак као у вилењака. Довикнуо сам му поново исто. А он се вратио и као да ми одаје неку невероватну тајну тихо рекао да више нисам у праву, није више вилењак, јер је изгубио све три жене које је највише волео. Рекао ми је да су Дора, Јулка и извесна Асја, коју је упознао на Каприју и због ње путовао ономад у Москву, његове три највеће љубави. Ниједна му више није доступна, мада свака на свој начин. Онда је отишао. Корак му је ипак био као у вилењака,

и никаква потиштеност се није видела у његовом корачању и по-временом застајкивању.

У ствари, ходам као пингвин, и осећам се као пингвин, рекао ми је Бени кад је идуће године, концем септембра, поново искрснуо у Марсеју. Осећам се као пингвин на врху стене мојих тридесет седам година. А заправо је тек био напунио тридесет шесту, рече Клисура. Јула се видео са Дором, отпутовао у Минхен, а септембра се у Лугану срео с Јулком и њеним мужем, затим је скокнуо до Ђенове, и ево га овде, и хтео би, говорећи то мало ми се унео у лице, да му набавим хашиша. Дао ми је згужване новчанице. Нашао сам му и купио жељени хашиш, али и вратио му новац, јер ми тобоже није био потребан: један од пријатеља, морнар на дугој пловидби, дао ми је хашиш као узорак, надајући се већем послу, пошто је из Марока донео приличну количину, објаснио сам Бенију. Од тог дана нисам га више видео. Само накратко, у пролеће 1931. Ни тад се није задржао дуже, али је на Ривијери, у друштву неких пријатеља и рођака, у неколико места, боравио још од почетка маја. Кроз Марсеј је прошао крајем маја, поново тражећи од мене хашиш. Чезнуо сам да се дружимо, али он је уживао у хашишу, па нисам навалјивао да се поново видимо. Ионако убрзо одлази, рекао је, мада ће на Ривијери, у Вансу и Санарију, бити можда и до краја јуна. Истина, налетео сам на њега исте ноћи док је улазио у кафе Басо. Били су већ ситни сати, а ја сам се враћао кући после ноћне смене. Не верујем да ме је препознао, али погледао ме је у лице и онако месечарски рекао: „Из века у век ствари постају све необичније.” Морао сам да праснем у смех. Он није марио. Затим је ушао у Басо који гледа равно у Стару луку. Претпостављам, рекао је Клисура, да је долазио и следећих година, ако не баш у Марсеј, онда у Монако, где га је, разуме се, привлачио казино. Тамо му је хотел Марсеј замењивао овај Марсеј, и то само претпостављам. Кад сам Бенија једном питао зашто је залуђен игром на срећу, одговорио је да тако постиже лакоћу, тад не постоји ни пре ни после, губи своје име, а друго му није потребно, укратко осећа се као жетон на зеленој чоји. То га опија. Опија га док јури срећу, док се нада добитку, будући да се овај скрива од њега. Добитак је увек ту, али је маскиран. После тих речи Клисура није хтео тог дана више да говори. Повремено би ми упућивао питања о томе шта иначе радим. Зашто је моја пријатељица отишла, да ли сам заљубљен, од чега живим, каква је то стипендија која ме је донела пред његова врата... Као да је хтео да што више сазна о мени. А ја сам гледао да му што опширније удовољим. Приупитао сам га заузврат да ли би имао нешто против да све што ми прича једног дана згодно обликујем и објавим

у некој српској ревији. „Можеш, али да кажеш да је све измишљено, свеједно што није. И уз услов да и ти заволиш Бенија онако како сам га ја волео.”

Кад је Хитлер насрнуо на земљу, прича Клисуре, он је најпре био позван у униформу, иако је још мало па имао четрдесет година, а онда кад је већ требало у припремљеним композицијама да крену на север, покрет је био опозван. Између осталих су и њега пустили кући. Ионако му је срце попуштало и морао је редовно да пије неке капи, и још неке друге, и треће, и још их пије. Шта све није прошао, а сад да га и срце изда. Е, па неће. Неће проћи. За „неће проћи” чуо је од оних који су током 1938. године бежали из Шпаније. И они су се „повлачили”. Ту ствар са срцем дели с Бенијем кога није виђао већ десетак година, мада је често помишљао на њега, нарочито у данима уочи немачког напада на Белгију, Холандију и Француску, кад су ујесен власти почеле да стварају центре за изоловање могућних непријатеља. Све странце, нарочито оне из Немачке и Аустрије, позвали су да се пријаве на добровољни рад. А какво је то искуство било, сазнаће кад се 1940. године, концем августа, појавио Бени, који је као да је из године у годину, од сусрета до сусрета, бивао све погуренији. Али и даље је водио рачуна о кратким брцима, које је увек пажљиво неговао и поткресивао. Тада је у његовим очима видео оно што је видео. Једва га је препознао кад му је са улице махнуо. Ко му то маше, питао се док је управљао својим трамвајем и махинално непотребно повукао ручицу трамвајског звонцета у отпоздрав. Тек кад је прошао тог незнанца који је кланцао пут Канебјере, синило му је ко је он. Ето, Бени је поново у Марсеју. Лето је било топло. Чак врело. Немци су јуна заузели Париз. Марсеј и француски Југ је био такозвана слободна зона. Петен у Вишију. Кретен, тако је звао маршала који је положио француско оружје, прихватајући све услове пораза у замену за мало наводне слободне самоуправе овде у Мидију, а коју је представљала Петенова марионетска влада, заправо немачка полицијска испостава, јер је војска распуштена, док је део ње, који је хтео да се бори, отпловио у Африку и Енглеску. Марсеј се напунио свима који су бежали. Говорио је себи да је то очекивано повлачење пред германском најездом. Тако се раније и он повлачио, са оцем и Марком.

Али с Бенијем се истински срео тек првог или другог септембарског дана. Дошао му је у кућу, у Панијеу. Изишли су и сели у оближњи кафе, који су углавном запоседали морнари, а који је Клисуре називао прчварницом. Тад је сазнао шта се Бенију издогађало. Први пут да му је овај говорио, онако суморан, чинило се Клисуре, некако неvezано, као да више није умео да приповеда као

раније кад га опчињавао, него је скакао у мраку, па шта сруши – сруши. Речи су му се ломиле. Протеклих дана је радио на томе да се пробије до неког чиновника Америчког конзулата где би требало да га чека америчка виза. Биле су му потребне и шпанска и португалска, транзитне. Француској излазној се није могао надати, јер је Кретену нацистички Гестапо наложио да објави да такве визе не постоје, те да нико не може тек тако да напусти земљу која се, на тај начин, прометнула у велику замку за све избеглице из Европе. Донедавно су те избеглице биле потенцијални непријатељи, *boches*, Швабови, а сад су напросто постали невино млевено месо којим ће кретенска влада да храни нову и осиюну пријатељицу, незаситу германску аждају, праву *boche*.

Претпрошле године, 1938, у Француској је већ постало напето. Немачка, чије му је држављанство одузето, почела је да махнута. А Бени, изгнаник, није баш имао куда да иде. Поднео је захтев за француску натурализацију, коју су његови овдашњи познаници, понеки од знатног угледа, подржали писаним препорукама. Али одговора на његов захтев није било, па чак ни до данас, рекао је. Све време сам се упињао да повезујем оно што је причао на прескок. (Баш као што сам и ја, док сам правио белешке у својој свесци, био у сличној ситуацији с Клисуриним приповедањем.) Остала му је Данска, одакле га је звао пријатељ, песник, да му се придружи, барем накратко. То ће бити његово последње велико путовање. То је и сам већ осећао. Веровао је да би тамо могао да добије и дозволу за сталан боравак. Али то је било месечарско веровање. Углавном је боравио у Сквобостранду, уз краћи боравак у Копенхагену, да би му било прекуцано оно што је током три месеца написао и да би то разаслао поштом. У Данској је био нека четири месеца. Тамо је и коначно схватио да је рат неизбежан, па је покушао да организује да из његове берлинске куће, после недавне очеве смрти, експедује своје књиге и архиве у Париз. Сумњао је, и тад, да ће се и Париз напослетку показати само као још једно прелазно место. Биће и он, рече, камен на пасажном луку који се стропоштава и после којег се цео пасаж обрушава. У Европи више неће бити ваздуха који се може дисати. Русија је такође допустила да њен европски уд буде ампутиран. Сестра му пати од тешке артериосклерозе. Млађег брата су му нацисти поново ухапсили, а затвор је, према гласовима који допиру до њега, само деоница трансфера у концентрациони логор. Једино га смирује да је његов син Стефан, двадесетогодишњак, у безбедности у Лондону, са својом мајком, која је благовремено успела да прода своју имовину у Сан Рему.

Поново у Паризу, почетком прошле године, обавештен је да пошто није успео да пресели своје ствари из берлинске куће, оне

најдрагоценије мора некако да уклони, јер се његов другар који живи у том стану иселава из њега. Једној од његових пријатељица пошло је за руком да прода старински велики секретер и скупоцени персијски тепих, и с тим новцем је намирила заостали дуг за кирију. Обећала је да ће му припазити књиге и кутије с рукописима и документацијом. Крајем маја је немачка амбасада у Паризу писмом обавештена да је његова експатријација неопозива и да је од тог тренутка и званично *apatride*. У таквом стању био му је неопходан хумор. Нашао га је у Кафкиним књигама, а у њиховом писцу видео је депресивног комичара. Тај Кафка је био пљунути Лаурел, рекао је Бени. А ко је Харди, питао сам га ја за другог члана гласовитог комичког пара из немих филмова. Такав више не постоји у Европи. Сви су постали мршави, сетни и препаметни песимисти. То значи да су већ осуђени, иако то још не знају поуздано. Па и неће знати све док пресуда не буде извршена. И ја сам међу њима, додао је Бени, можда сам и последњи од њих.

Уселио се у девојачку собу париског стана који је изнајмио његов стари пријатељ. Тог ћу пријатеља, Фрица, доктора Фрица, убрзо и ја упознати. С тим је пријатељем, неурологом и психијатром, Бени експериментисао с дрогама. Можда с кокаином, али свакако са хашишом и мескалином. Уосталом, говорио ми је потанко о томе кад смо се десетак године раније видели у Марсеју. Чак сам му помогао да у мом комшилуку, у Панијеу, купи мало хашиша тако што сам га повезао с продавцем да ја убудуће не бих морао непосредно да учествујем у том послу. С Фрицом и њиховим трећим пријатељем, Ернстом, испитивали су деловање дроге на психу и записивали као у научном протоколу етапе човекове опијености и детаље халуцинација. Од Фрица сам сазнао да се три године борио у Шпанији. Радио је као лекар за интернационалне бригаде које су се тукле с Франковим фалангистима. У згради у којој је, недалеко од Булоњске шуме, био тај Фрицов изнајмљени стан, живела је и удовица Лава Шестова. Била је окружена хрпама мужевљевих сабраних дела. Странице књига још нису биле ни расечене. Један комплет тих дела добио је на поклон и Бени, увећавајући своју библиотеку.

А онда је поткрај лета објављен Други светски рат. И онда је изишао у новинама и на уличним плакатима проглас да се странци пријаве у сабирне логоре. Нека понесу најнужније.

Шта сам могао да радим, запитао је гласно мој Бени себе. Спаковао је, рече, личне документе, нешто својих рукописа, мало рубља и ситних намирница. Све у коферче. Ето, постао је, нагласио је, „непријатељ Републике”, малтене „пета колона”. Власт га је наводно већ као таквог идентификовала, и нека се не шали главом да се

не појави на Олимпијском стадиону. Није спортиста, није чак ни бициклиста, иако је то страшно желео да постане, јер као бициклиста можда не би ни отишао на тај стадион-велодром у Коломбама, предграђу северозападно од Париза, мада тај стадион, изграђен за Олимпијске игре 1922. године, уз свакојаке терене за многе спортске дисциплине има и одличну бициклическу стазу, него би се спустио на југ, као да вози на Тур д'Франсу, и на бициклу, веслајући на њему, препловио Средоземно море, те нестао у невиђеним пустињским даљинама у којима је цивилизована Европа са својом модерном историјом и са идеалима о људским правима само магловила помисао.

Здравље му је већ давно руинирано. А оно што му је предстојало да искуси могло би да буде непобитан знак увода у нешто незамисливо. Услови на стадиону су били не само понижавајући него и као измишљени за усађивање вечите стрепње. Био је на стадиону, у маси заточених, десет дана, не, тачно девет дана, као девет паклених кругова.

Стадион је претворен у стају. Људи су били стока која је спава на смрдљивој слами, на трави, на бетонским седиштима трибина. Нужду су вршили у лименим кантама. Умивали су се из конзерви. Добијали су укварену јетрену паштету којом су премазивали кришке плеснивог хлеба. Сунце је пекло, а сенке нигде није било. С обзиром да је претходне месеце, и то не само због недостатка новца, већину времена проводио у читаоници Народне библиотеке, у угодној температури, у атмосфери коју је волео, овај боравак на стадиону слистио је његове снаге. Није био у стању ни да подигне своју торбу кад је свануо десети дан и по свих три стотине заточеника су дошли аутобуси који ће их, под војном пратњом, одвести на железничку станицу Остерлиц. Један од младића, Макс, везао се за Бенија, носио његов коферчић и подупирао га у ходу. Помагао му је и Ханс, познаник из Берлина, позоришни критичар. Њих тројица су се зарекли да се ни по коју цену не раздвајају. Укрцали су их у пломбиране вагоне. Воз је ишао страшно споро и на своје логорско одредиште, у Неверу, доспели су кад се већ увелико било смркло. Потом су два часа морали да шипче пешице. Макс му је све време носио коферчић. Стигли су до замка Верниш, који је, са својом окућницом, претворен у *Лоџор за добровољне раднике*. Ту нема ни лежајева, ни столова, ни столица. Све је било препуштено импровизацији. Макс се побринуо да Бенија смести испод степеништа, замаскиравши га платненим врећама. Здање се, рекао је Бени, налазило усред малог парка. Осим што није било никаквог намештаја, није било ни осталих неопходних инсталација. Без текуће воде, без струје. Није могао да стане на ноге после двочасов-

ног марша од Невера до Верниша. Лекар који се нашао међу логорашима препоручио му је као лек да се *одмара*. Кад је то рекао, осмехнуо се, па додао да се насмејао и кад му је препоручен одмор. С неизвесношћу је чекао шта ће му као „добровољцу” бити додељено да ради. Као да му је нешто спало с рамена док ми је говорио, на трен је предахнуо и рекао да је био поштеђен, јер му срце и здравље нису дозвољавали ни најмањи физички напор. Лекар је то потврдио. Макс ће радити и за њега. Младић му је одиста био привржен, а упознали су се тек на оном уклетом стадиону на којем је девет дана било као девет гладних година. У Вернишу је упознао и Ханса Фитка, који му је наговестио да му, ако буде изишао из логора, његова жена може бити од помоћи. Динамична је и снажљива. Нисам разумео од какве би помоћи та жена могла бити Бенију. Нисам га ни питао него сам га пустио да ми прича.

Појавиће се још та госпођа Фитко, али у том тренутку то нисам могао ни да претпоставим. Ако ју је Бени споменуо, значило је да је има у виду. Данас се о томе говори. Видео сам у ревији за историју. Добро је, сећају се Бенија. Нисам му ја био овде једини пријатељ, мада за мене не знају. Због тога се не жалим. Напротив. Добро је да је тако. Можда не бих могао да кажем сву истину, а да лажем нисам научен.

Покушао сам да радим нешто корисно, Бени је наставио. Замислио сам да у Вернишу објављујемо билтен. Нисам успео у том науку. Предложио сам осталима да држим предавања из филозофије, а да ми буде плаћано ексерима, дугмадима или цигаретама.

Шта би радио с тим ексерима, рече Клисуре да се у тај мах у себи запитао.

Престао сам извесно време и да пушим, рекао је Бени, ја који сам пушио тридесет година из дана у дан, из ноћи у ноћ. Али нисам престао да пушим да бих сачувао здравље, које је ионако већ отишло доврага, нити зато што нисам могао да набављам цигарете. Не, напротив ми је било потребно да се усредсредим на нешто, ето на борбу против своје дуванске зависности, само да бих могао да заборавам на стварност око себе која ме је растурала.

Почевши од стадиона, три месеца колико су ме укупно држали докрајчили су ме. Лекар код кога сам после свега отишао кратко је рекао: миокардија. На свака три-четири минута принуђен сам да се зауставим наспред улице и ухватим дах, смирим срце. Али нећу више о томе. Пустили су ме концем новембра, и то је довољно. Помогли су ми француски пријатељи. Дугујем им бескрајну захвалност. А сад и од тебе, добри господине Клисуре, знајући за твоје везе, за твоје суседе који опстају усред сиротиње у Панијеу, очекујем извесну помоћ, рекао је, готово прошапутао Бени. Његово

срце је очигледно у горем стању од мога чије пропадање је започело у албанским планинама.

Као што видиш, и даље се држим, и загледао ми се у очи кад сам подигао поглед са свеске у којој сам записивао понешто ради сећања и трепнуо. Сачекао је да довршим писање, јер не само да му то није сметало него је у томе, верујем, видео доказ да његову причу узимам најозбиљније.

Пријатељу се помоћ не одбија, помислио сам, рекао је Клисура. Тако ми је говорио отац. Ако је Марко још жив, мора да има већ више од осамдесет година, и он би се сложио с мојим оцем. Прави пријатељ није дугме на улици.

Сутра ћемо наставити, додао је устајући од металног сточића за којим смо седели. Ноћ је падала, а гостију у кафеу је било све више, жамор све већи. Оваква бука је, рекао ми је Бени, непрестано владала у Вернишу. Гласови, повици, жалопојно мрмљање, уз које није могао баш ништа да ради, није могао да мисли, није могао да пише. Читао је Русоове *Исјовесџи* и био њима очаран. А кад се из Верниша вратио у Париз, уместо да бежи главом без обзира, куда год, чак и у афричку пустињу, он је опет засео у Народну библиотеку. Зашто, зашто, каже Клисура да га је питао, седети пола године у граду којем се *boches*, уз све неподношљивији звекет, примичу у оклопним колонама. Бени је слегнуо раменима. Можда зато што је мислио да је сваки пут кад успе нешто да напише, то извојевана победа. А писао је, рече, о историји, која је све већма личила на грозно створење, истовремено успаничено и разјарено. Да, личила је на неког новог и страшног анђела, а он је покушавао да схвати шта тај анђеоло говори. Имао је слику таквог анђела, коју деценијама чува као заштиту пред злом и упутством како да то зло схвати. Кад је, најзад, у јуну пошао у бекство, водећи са собом болесну сестру, ту слику је оставио некоме да је прода или пренесе у Америку и тамо прода, па да му новац од слике буде послат онде где буде јавио. Бежати у данашњем свету готово је немогућно без новца. О историји! Нашао је о чему ће да пише док су му се тик пред носем одвијали догађаји који као да су занемаривали да су, упркос жртвама, само најновији део историје. И да ће за њима уследити други, такође нехајни према ранијим. Смисао таквих догађаја може бити само варварски.

Док је Клисура пажљиво одлазио пут капије куће у којој је становао, ја сам помислио на Ђенђи коју сам пре два дана испратио на станици Сен Шарл. Говорио сам јој да се чува. Нисам сматрао да је у праву зато што одлази, али нисам је задржавао. Неки пролазник ме је чуо и добацио ми „хеј, Југо”. Ушла је у вагон, погледала ме кроз прозор и док је воз лагано кретао, махнуо сам јој.

Није ми одмахнула. Гледала ме је као да ме уопште не познаје. Гледала је кроз мене. У Паризу је требало на Лионској станици да ухвати воз за Југославију. Питао сам се да ли ће моћи да издржи толики пут сама. Сад би требало да је већ код куће.

Првих дана Бени је становао у хотелу у Улици Бово. Хотел је био пун таквих попут Бенија. Марсеј је постао прибежиште и излазна лука за хиљаде који су се стушили у њега. Био је лука свих страхова и нада. Емигрантска трагедија се посвуда осећала и не само осећала, била је опипљива, видљива. Уз Јевреје који су се стекли одасвуд из Европе, разни антинацисти, па Индонежани, Африканци, Арапи, многи странци су овде, изгубљени и чекају. Град је истовремено био још бучнији него ранијих година, па ипак и веселији. Сви су желели да буду ведрији и да се тако носе с невољама. Дошли су овамо, у град чија атмосфера је одувек била обележена многобројним могућностима за одлазак у све далеке земље. А сад, нагло, атмосфера је променила предзнак, попримила црне преливе који у бујицама липте из немогућности одласка. Као да се град прометнуо у велику клопку, која чак мења и боју мора, отврдњава црте на лицима људи који мравињају улицама. Па упињање да уместо тврдих лица показују само весела наликује клиберењу. Свеједно, то јесте веселост, можда туробна, али веселост којој се у датим околностима баш ништа не може приговорити. И Бени све време покушава некако да врати доживљај града из оне посете кад сам му на његову изричиту молбу набавио мало хашиша у којем је он уживао шетајући око Старе луке, мењајући кафе за кафе и гледајући ствари које су постајале све необичније. Ипак та опијеност није му се враћала. Упркос томе, није тражио да му из Панијеа донесем смотак хашиша. Премишљао бих се да ли да му услишим ту молбу, али на крају бих му је испунио. Уосталом, пошто сам га раније већ повезао с продавцем, могао је и сам да се снађе у набавци опојне материје.

Да, Марсеј је постао такорећи замка за пристигле бегунце, али тако је Бени одједном могао да среће многе своје пријатеље и познанике. Спомињао их је као Хану, Зигфрида, Лили, Артура, Марсела, Жана, младог Стефана, сина својих пријатеља...

Иако депресиван, остао је речит као увек што је био, па закључујем да је често разговарао о ученим темама, о књигама и сличним стварима, занемарујући сопствену непосредну ситуацију, за коју је понављао да је безизгледна. Гестапо је све више притискао кретенску владу и њену полицију да предузима одлучније кораке у хватању емиграната. Уз то, немачка полиција је имала и околичну помоћ совјетских агената. На снази је био совјетско-немачки пакт, склопљен кад је Хитлер кренуо на западноевропске земље.

Јеси ли био у Лурду, пита ме одједном Клисуре.

То је негде тамо, и махнух руком на страну за коју сам претпостављао да би могао бити запад.

Зашто избегаваш да одговориш директно?

Не бих волео да кажем да нисам био, па да ми ускратите причу о њему.

Значи, ниси био. Па реци тако.

Али прочитао сам роман о светици из Лурда, усудио сам се да кажем Клисури. Сам роман и није нешто, некако је сувише надмен. Аутор га је написао наводно на лицу места, у самом Лурду, за цигло два месеца, у јуну и јулу 1940. Извесни Верфел, а који ми је био занимљив, јер се оженио Алмом, удовицом Густава Малера, оног композитора. Клисура тада поћута пре него што ће рећи као да себе пита:

Добро, где је Бени био после бекства из Париза пре него што сам га крајем августа видео како ми маше са улице? Клисура застане с приповедањем. На крајевима усана биле су му капљице пљувачке. На једно око му је пошла суза. Правио сам се да је не видим.

Кад сам га о томе питао, Бени је рекао:

Јуна смо напустили Париз, испод чијега су централног славолука на Етоалу, колико сутрадан после нашег одласка, већ победоносно марширале јединице немачке армије. Кад год смо се нашли на неком раскршћу путева, а на којима су људи били спремни да нам истински помогну, они су говорили: у Лурд, у Лурд. У Лурду ћемо наћи уточиште. И отишли смо у Лурд.

То је на југу, подно Пиринеја, али више ка њиховом западном крају, објаснио ми је Клисура.

А Бени му је говорио о Лурду понешто од онога што је Клисура већ знао: Из Лурда се виде највиши пиринејски врхови. Ко год зна за Лурд, а болестан је, плен је неког екстремног вида лудила или је у терминалној фази смртоносне бољке, рецимо канцера, или је, дабоме, слепац, богаљ, тај ходочасти у Лурд, надајући се да ће га исцелити тамошња вода чије врело је Богородица даривала малој светици. И зато се тамо сваке године сјате стотине хиљада тих ходочасника. Срећом, тамо има и неизмеран број склоништа у којима могу да ноћивају и хране се толики из целог света. У хотелском смислу, Лурд је Париз. У прошлом веку се на улазу једне од пећина у околини младој сељанки Бернадети приказала главом Богородица. Богородица је при томе на каменитом обронку, ту, на месту свог приказања, отворила извор живе воде. Између осталог је визија Марије, мајке Христове, саопштила Бернадети нешто што у том трену проста девојчица није могла знати. То је прилично увећало веродостојност приказања. Марија је рекла да је она

беззрешно зачеће. А да је у Марији Исус зачет без греха, без непосредног сексуалног чина, римски папа је прогласио као једну од непобитности у хришћанској цркви тек три или четири године пре Богородичине појаве пред очима мале Бернадете, која о том најновијем црквеном пропису није имала баш никаквог појма.

У Лурд, у Лурд, говорили су нам, тамо ћете наћи заштиту, тамо ћете бити безбедни, чуваће вас Девица Марија, па смо сестра и ја отишли у Лурд, рекао је Бени. Време сам тамо проводио поглавито читајући. А онда сам добио писмо из Америке које ми потврдило да ми је одобрена америчка виза и да могу да је подигнем у Марсеју. Сестра, коју је артритис готово онемогућио да се креће, а купање у чудесној води Богородичиног извора јој није помагало, некако је нашла гостопримство у великодушној сеоској фамилији, одакле је планирала да се касније домогне Швајцарске, остала је у том оближњем лурдском сеоцету, а ја сам, после два месеца, половином августа, кренуо овамо по своју улазницу у избављење. Заиста ми је у конзулату издата виза, а захваљујући њој добио сам и потребне две транзитне визе. Али како изићи одавде? Како напустити ову земљу, сад је питање, па ми је пало на памет да би ти, драги мој пријатељу, ако ми дозволиш, у томе могао да ми припомогнеш.

Следећих дана сам радио на покушају да испуним Бенијеву молбу. Требало је њему и доктору Фрицу да обезбедим да некако оду одавде. Рекао је да мисли да би то најбоље било извести бродом. Као тобожњи морнари.

Како су их онемогућили да се укрцају и отплове, мада сам им средио, уз морнарску одећу, све папире и довео им чак правог морнара да их свему подучи и, укратко, припреми на све ситуације у којима могу да се нађу на броду и међу његовом посадом, није ми ни до данас јасно. Фрица више нисам виђао. Само сам, крајем септембра, од неких другара у Старој луци чуо да је почео да асистира извесном Американцу Варијану, прилично енигматичном типу, тобожњем новинару, који је руководио кријумчарењем значајних личности преко шпанске границе, обезбеђујући им и америчке визе и спонзоре. Кад сам се следећи пут срео с Фрицом, управо тих последњих септембарских или првих октобарских дана, и то на сопствену иницијативу, несрећа је, колико сам схватио, већ била неповратна, а ја био покошен том вешћу.

Бени није хтео ни реч да ми каже о томе шта се збило с њиховим прерушавањем. Мрачно је одмахивао руком, уверавајући ме да до мене није била грешка. „Не треба мислити да је то била судбинска ствар као казна за кривицу. Нема ту ничије кривице, понајмање твоје.” Ни ја не верујем много у судбину, али зар је она

неопходна за постојање кривице? Рекао је само да је било смешно. Рекао је то набравши чело као да се гади целе ствари. Али није се насмејао. У сваком случају, нису били ухапшени. Нико их није био пријавио. Попели су се на брод, а онда су, пре него што је сидро подигнуто и конопци одвезани с пристана, били избачени с брода, ваљда уловљени попут слепих путника. Мадагаскар, или је то био Маурицијус, остао је без двојице извршних становника. Заправо, тај брод је пловио, како ће ми доцније рећи мој први сусед Арну, који је дуго радио баш на том броду, а у тренутку о којем говорим био помоћник марсејског лучког pilota, за Казабланку. Свеједно, уместо било каквог објашњења, Бени је скренуо наш разговор на нешто што је сматрао вреднијим од неуспеха да побегне из земље као пресвучени морнар.

Ево шта ми је испричао.

Претпрошле године сам, у Данској, прочитао песму о кинеском мудрацу. Био је у неку руку емигрант, који је под старе дана, а имао је већ седамдесет година, одлучио да оде из земље у којој је све мање било доброте, а зло бивало све јаче. Понео је са собом тек понеку ситницу, своју лулу на којој је с вечери пушио, комад хлеба и књигу коју је вазда читао. Обућу није ни имао. Засео је на вола, кога за узду поведе дечак, старчев ученик, осврну се још једном по својој завичајној долини и чим су ушли у планине већ заборави изглед тог њему омиљеног краја који је оставио.

Иако их није звао по имену, код њега се често, у нашим разговорима, појављивао понеки кинески мудрац, рече Клисуре. Можда је то увек био један једини. И увек би то била нека згодна прича. Поучна, рекао би мој отац, покој му души.

Било је то пре хиљаду година, наставио је Бени да прича. Четвртог дана, истина споро су се кретали, дубоко у планинама највише на границу где их заустави цариник.

(Клисуре је рекао *un douanier*. На трен сам се запитао да запишем цариник или царинар.)

Цариник онда запита да ли имају нешто за царину. Дечак одговори да немају ништа и да се старац бавио само подучавањем. Тад се цариник одједном орасположи и сину му да приупита да ли је тај стари зналац нешто истински сазнао, а дечак му одврати да, ето, кад вода мека годинама тече може да разбије и моћно стење. Укратко, покуша дечак да објасни, и оно што је слабо може да докрајчи оно што је тврдо и моћно. Во, старац и дечак наставише пут, јер било је касно и сунце се спуштало на хоризонту, и већ зајоше за неки бор, кадли цариник, чак и за себе неочекивано, узвикну да причекају и запита старца у чему је ствар с том водом. А старац, осврнувши се, одврати: „А, ти би да то знаш?” „Иако нисам нико

значајан, ипак ме веома занима ко побеђује или губи; то ми је некако важно.” И још рече да му о свему томе потање казује и нека дечко то запише. Оду ли они, од кога ће то он и они који остају да сазнају, а наћи ће се код њега пера и мастила, па и нешто хране које могу да поделе; ено и његове колибе недалеко. Осврну се бо-соноги старац преко рамена, одећа му је издерана и понека рупа на њој закрпљена, чело изборано, виде да пред њим није неки над-моћни победник него зацело кукавац и сиротиња као што је и он сам, и благим гласом рече: „И ти би да знаш, је ли?” Како да одби-је његову учтиву и свесрдну молбу? Они који питају, заслужују да им буде одговорено. Тако се сместише у цариникову кућу. Се-дам дана је добри мудрац диктирао у перо дечаку, док се цариник о њима бринуо. Осмог дана изјутра предаде дечак царинику бамбусове листове са осамдесет и једним записом. Била је то драгоцен-на *Књига о Пуџу*, коју и данас Исток слави, а и сви ми који смо је читали. Мудрац је њен чувени творац, али без цариника не бисмо је ипак данас ни имали. По тој књизи још путујемо, чак и онда кад нам забрањују да путујемо. Пут се не може научити. Које год учење о њему, а да се може саопштити, није постојано. Вечито је знање о путу ћутати о путу. Барем морам да верујем да је тако, завршио је Бени.

Има ли то неке везе с тобом, питао сам га, мислим на неуспех с бекством одавде на броду и с расположењем оних који надзиру границе, рекао је Клисуре. Бени је ћутао. Напоследку је промрмљао да има везе са свим и сваким. Опет је поћутао. Потом разговетно рекао само: *љубазносѝ, ѝријатѝљско оѝхођење*. Одмах сам знао на шта мисли. Велике ствари понекад настају у свету кад се роде у окриљу тог духа, духа пријатељског разумевања. Колико ли само унутрашњем искуству некога ко бежи и суочава се с границама, и на њима с граничарима и цариницима, може да значи тај неза-мењиви дух? А сад, као да тог духа више нема, као да је протеран из света, ишчезао међу људима. Сетио сам се своје бежаније са оцем. Пришао сам Бенију и загрлио га, рекао је Клисуре.

Док сам међу својим комшијама у Панијеу, градске четврти понад нас (руком је показао преко своје главе према југу, тик поред Старе луке), морским вуковима прекаљеним и често већ истрошеним и даноноћно полупијаним, тражио да купим старе морнарске цем-пере, вреће за пртљак и капе за Фрица и Бенија, у којима су изгле-дали веродостојно до те мере да нисам могао, гледајући их такве, да се не осмехнем, те да искамчим употребљиве укрцајне папире, упознао сам још једну невољницу, звала се Хени, и желела је да се домогне лисабонске луке. Хтела је са сином, кога је називала Хосе,

отприлике шеснаестогодишњаком, да отплови у Мексико. Обоје су имали мексичку визу. Становали су код Арнуа, и ја сам јој поверовао, па чак и обећао да ћу се распитати за ма какву могућност да оду преко границе. Захваљујући Бенију, тих дана сам чуо и да се у Марсеју појавио неки Американац који има новца и списак извесних избеглица, углавном уметника и професора, све виђених личности, за које тражи начин изласка из Француске. То је онај Американац за чију је мрежу спасавања касније почео да ради доктор Фриц. Хени ми је споменула и свог девера, Аркадија, који се такође мота по граду, с надом да ће пронаћи пут. Стекао сам уверење да је Хени поуздана и да није неки доушник, чији год, француски, руски, немачки. Али шта значи уверење неког ко је попут мене наиван у тим стварима? Понешто ми је испричала и о својим дотадашњим активностима против нациста. Кад му се онако по његовом изразу смешно, мада не знам како, неуспешно окончао морнарски подухват, Бенију сам испричао за Хени, па је, уз његову сагласност, и упознао с њом. А то је управо ствар која ме до сада највише мучи, рекао је Клисуре.

Убио се, одједном ми је рекао Бени, прича Клисуре.

Ко то? Ко се убио?

Клајст.

Ко је па сад тај Клајст? – зачудио се Клисуре.

Не знаш, јер не мариш за књиге.

Истина је, рекао ми је Клисуре, да се овде прилично чита, од новина до књига, али за мене би читање било ипак велики издатак. Уз то, никад нисам имао превише времена. Тек однедавно сам почео да читам. Онда кад сам Бенија видео с *Трисџрамом Шендијем* у рукама. Али истински сам заронио у књиге тек пре тридесетак година, септембра 1940. године, онда кад сам последњи пут сретао свог пријатеља и пошто сам ону страшну сенку смрти у магновењу видео у његовим очима.

Да, не марим за књиге, али ако се тај Клајст убио, то није никаква прича из књиге, одвратио сам Бенију. То је ваљда живот. То јест, крај живота.

Клајст је био неко ко је писао, рече он некако преко воље. Изабрао је писање као своју судбину, а то је у његовом случају значило катастрофу у животу. Све ми изгледа да је то и мој случај. У последње време, живим катастрофу. Свеједно. Питао сам се зашто се Клајст убио. Због своје катастрофе? Његово писање готово су сви одбацивали. Нико није видео у њему нимало будућности писања. А било је у њему нечег што се препознало тек данас, скоро

двеста година после Клајста, јер многи међу највећима пишу да нас тако као он. У хроничарском духу.

Да ли је био малодушан? Не, нипошто. Пуцао је у жену, па у себе. Мислим да се убио из протеста, јер је катастрофу доживљавао као неправду. На ободу Берлина постоји језеро, заправо се то језеро назива као два језера. Велико језеро Ван и Мало језеро Ван. На обали овог другог одиграла се та чудна ствар. У гостионици на обали. У то време је то место било подаље од града. Тамо се одлазило на излет. Њих двоје, Клајст и његова пријатељица, Хенријета Фогел, млада и продуктовљена жена његовог пријатеља.

Мислим да су се најпре смејали, а онда су се убили. Нису били у љубавној вези. Хенријета је написала опроштајно писмо мужу. Тражила је да буде сахрањена с Клајстом. Он је написао писмо сестри. То је био њихов договор. Он ће убити њу, па себе. Она је тешко болесна. Имала је смртоносни рак у последњој фази. А он? Није нашао своје место у свету. Све што је почињало, оканчавало је неуспехом. Мучила га је неизвесност. Није налазио начин како да живи са собом. А његов неуспех имао је неку лепоту, неку неопisivу чистоту. Такав неуспех би можда свако од нас пожелело.

Као да се нашао пред амбисом, рекао сам Бенију, или већ у амбису, у бесконачној празнини.

Да, амбис, потврдио је он некако расејано. Али оно због чега сам се тога сетио јесте њихова гробница. На месту где су се убили подигнута им је гробна плоча. Али сама гробница је празна. Непознато је где су доиста сахрањени. Можда је тако и најбоље, можда су управо то хтели. Толико је Клајст осећао неправду света да није желео ни да његови остаци буду сачувани у том свету, или барем да се не зна где се налазе.

Тако је најзад успео. Докрајчио је неизвесност. И пошло му је за руком да једним метком заврши живот, иако је сматрао да би најефикаснији начин био да стане на обалу језера и онда се упуца и падне у језерску дубину. Онда је ствар сигурнија. А пре тога да џепове напуни камењем. Успех би тада био зајамчен. Свеједно, успео је и без те замисли.

Клајстова гробница је, значи, празна рака?

Бени је климнуо главом. Али кад климне главом, никад нисте сигурни да ли сте схватили шта му тај покрет истински значи.

Заправо није ми ни стало да бринем много о будућности, рекао ми је Бени, саопштава Клисура о једном од својих разговора тих дана уочи Бенијевог одласка на границу. Све време је покушавао да међу нас унесе ведрину, али његова сета се очигледно дубоко

укоренила у његово срце. Треба заборавити, продужио је Бени, оно што остављамо иза себе, баш као што је то урадио онај кинески мудрац у предању које сам ти испричао, о томе како је настало његово главно дело. Како бисмо иначе преболели најтеже животне тренутке без пријатељског опхођења? Постоји тренутак првог корака у животу. Постоји и тренутак последњег корака, кад излазимо из живота. То су тренуци које је најбоље искусити уз помоћ нечије љубазности.

У праву је Бени. И ја сам истинитост тога осетио на оним сурим планинама којима сам ишао као дечак. Рекао сам му то. Он ме је често запиткивао како је то било прећи онолике стрмине, издржати мраз и глад, а ја сам му говорио да не бих успео да није било оца и Марка. Њихова брига за мене није допуштала да поклекнем. А та брига, или како он каже љубазност, пријатељско опхођење, чини лакшим сваки тренутак кад је наш опстанак у опасности. Да, ето, зато сам баш теби и хтео да испричам како је настала *Књиџа о Луију*. Оно што си преживео омогућава ти да ту причу разумеш до њене последње капљице. И не само то него и кад смо наумили да се изборимо са окрутношћу која се обрушава на нас, не смемо да пропустимо ниједну прилику за љубазност. Говорио је, знам, о сопственој ситуацији. Али његово опхођење према другима, кад су у невољи, колико год малој, неразлучив је део његовог животног избора. Отуда помоћ коју ми је понудио при првом сусрету, кад се још нисмо ни познавали, у хотелу Миди. Отуда и кад је неком Артуру, свом пријатељу, ономад дао морфијумске пилуле. Поделио их је с њим у љубазном чину да буде с руке човеку и ако овај пожели или буде присиљен да изиђе из живота. Зато је понудио и Хени и Хосеу да га прате тамо где неће бити претње по њихов живот.

Шетајући, пролазили смо поред Старе луке. Њу је у овом граду немогуће мимоићи. Она је у центру, али као да покрива и целу градску периферију. Или је то периферија смештена у центар?

Ето, рекао је Бени, Стара лука? Зар ти не личи на разјапљену ајкулину чељуст? У њој труле остаци плена. Онда је одатле смрад месождерски. Избија из чељусту. Пакленски развратан. Свакако, то је незаобилазан део неодољиве чари Марсеја, која се састоји од опасности и насладе уједно.

Да ли је онај ко зна да ће убрзо умрети због тога мање вредан од осталих који не знају? Нипошто. Бива чак оштроумнији и одлучнији. Можда и нестрпљивији. Туробност се код њега смењује с веселашћу, и то у ритму који нико није у стању да погоди. А да ли је Бени знао да му се ближи смрт? И то њему чија стрпљивост

је, верујем, надилазила свачију. Тешко је то сад рећи, али ја мислим, рекао је Клисуре, да је у најмању руку наслућивао. Познавао је довољно себе. А познавао је и људе. Никад од људи није тражио много. Али колико год да је тражио, добивао је увек мање или нимало. Такав човек бива и искренији, свеједно што је Бени према другима увек био крајње учтив. Учтивост је некако само истицала његову искреност и отвореност.